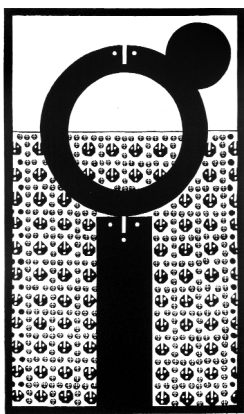

JUHÁSZ JÓZSEF

RENDSZERVÁLTÁS VAGY „ÁLLAMVÁLTÁS”?

Jugoszlávia az 1980–90-es évek fordulóján

A rendszerváltási folyamatok közvetlen elindítója az ún. antibürokratikus forradalom volt, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróiakkal való 1988–89-es szolidaritási tüntetések sorozata.

A rendszerváltást megalapozó gazdasági, társadalmi és politikai változások az egykori Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban (JSZSZK) is korábbra nyúltak vissza, csakúgy, mint az ország nemzetközi környezetének átalakulása, azonban maguk a szorosan vett rendszerváltási folyamatok csak 1988-ban indultak meg. A régi rendszer működőképessége és legitimitása akkor kezdett rohamosan csökkenni, s az év második felében megindult a hatalmi szerkezet felbomlása is. Az ország 1,2 milliós munkanélküliséggel, 2600%-ra növekvő inflációval és 22 milliárd dolláros adóssággal küszködött, Milošević „antibürokratikus forradalma” pedig felborította az 1974-es alkotmányban rögzített államjogi egyensúlyt – azt a megoldást, amely a jugoszláv történelmet végigkísérő centralizmus-föderalizmus konfliktusban akkor a szerbeknek még, a többieknek pedig már elfogadható kompromisszumot jelentett. Ezzel egy olyan általános válság vette kezdetét, amelynek a régi alapokon történő megoldására nem volt esély.

Az ország soknemzetiségű jellege és regionális egyenlőtlenségei miatt azonban az átalakulás nacionalista konfliktusokba és mintegy 135 ezer áldozatot követelő háborús felbomlásba torkollott.¹ Ezért Jugoszlávia keretében a rendszerváltás alapvető fo-

lyamatai közül csak a többpártrendszer kialakulása, az első választásokat követő részleges hatalomváltás, valamint az ország jövőjéről folytatott államjogi viták tárgyalhatók. A rendszerváltás más elemeire, főleg a gazdasági-társadalmi és a külkapcsolati átalakulásokra (privatizáció, a polgári jogrend kialakítása, az EU- és NATO-kompatibilitás megteremtése) egyes előzményektől eltekintve² már csak az utódállamokban került sor – sokszor jóval 1991 után s részben máig befejezetlenül.

A szocializmus különutas jugoszláv formája sok eltérést mutatott a szovjet alapmintához képest (önigazgató piacgazdaság, a kollektivizálás feladása, decentralizált föderáció, nyitott határok, szabadabb kulturális légkör), ami az országot jelentős mértékben megkülönböztette a többi szocialista államtól. Emellett, minthogy a külpolitikailag el nem kötelezett Jugoszlávia nem volt a szovjet tömb része, az ottani fejleményekből eleve hiányzott a kelet-európai rendszerváltás egyik fő motívuma, a szovjetellenes függetlenségi vágy. Egészében véve azonban a titói rendszer csak a szovjet típusú államszocializmus egyik reformváltozata volt, ezért osztozott annak minden strukturális problémájában. Amikor pedig napirendre került a radikális átalakulások lehetősége, a délszláv népeknek mindenekelőtt azt kellett eldönteniük, hogy lehetséges-e a rendszerváltás közös lebonyolítása, illetve hogy az új korszakban igényli-e mind-egyikük a közös államot.

Ezekre a kérdésekre nemleges válaszok születtek, ami megpecsételte a jugoszláv állam sorsát. S noha a felbomlás okai közül számos régebbi eredetű, magára a felbomlásra nem véletlenül került sor a kelet-európai rendszerváltási hullám keretében.³ Csak a bipoláris világrend összeomlása nyithatott meg bizonyos opciókat – addig Európában elképzelhetetlen volt pl. a határváltozás –, csak a többpártrendszer révén artikulálódhattak az új politikai akaratok, továbbá a rendszerváltás perspektívája közvetlenül is produkált dezintegratív tényezőket. El kellett dönteni pl., hogy a rekapitalizációt összjugoszláv vagy nemzetállami keretek között bonyolítsák-e le, azaz a privatizáció során milyen szabályozást és preferenciarendszert alkalmazzanak. Szintén szorosan összefüggött a rendszerváltással, hogy a politikai elit zöme – mindenekelőtt Slobodan Milošević szerb elnök köre – tudatosan nacionalizálta az országot, mert a hatalmat a „legjobb nemzeti érdekérvényesítőként” fellépve látta megőrizhetőnek vagy megszerezhetőnek.

Az „antibürokratikus forradalom”

■ A rendszerváltási folyamatok közvetlen elindítója az ún. antibürokratikus forradalom volt, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróiakkal való 1988–89-es szolidaritási tüntetések sorozata. 1981 márciusában zavargásokba torkolló albán tüntetések robbantak ki Koszovóban, köztársasági státust követelve a (Jugoszlávia minden albán többségű részére kiterjesztendő) tartománynak. A tüntetéseket elfojtották, és megindult egy lassú-bizonytalan normalizálódás, de valódi konszolidáció nem következett be. Így a koszovói kérdés megoldatlansága fellobbantotta a szerb na-

cionalizmust. Ráadásul a koszovói probléma beilleszkedett az 1974-es alkotmány revíziójáról szóló vitákba. A titói Jugoszlávia utolsó alkotmánya a „nemzetek és nemzetiségek öngazgatásának” elsődleges színteréül a hat tagköztársaságot és a két (csaknem köztársasági jogkörű) autonóm tartományt jelölte meg, a föderációt pedig a köztársaságok és a tartományok közös érdekeinek megvalósítását szolgáló fórummá minősítette át. A decentralizálódás Josip Broz Tito pártelnök-államfő halála után (1980. május 4.) tovább erősödött. Ezzel Jugoszlávia nem vált ugyan konföderációvá, de a külügyeken, a monetáris és vámpolitikán, valamint a hadseregen kívül jóformán semmi sem volt már egységes és központilag vezérelt, hanem a föderáció nyolc tagállamának – illetve a JKSZ tagpártjainak⁴ – illetékességébe tartozott, vagy azok közvetlen egyezkedésétől függött. Végeredményben kormányzati káosz alakult ki, ami egy válsággal küszködő országban különösen súlyos problémát jelentett.

Jugoszláviának ezt a folyamatos, gyorsuló és sokszor kaotikus dezintegrációban megnyilvánuló decentralizálódását a szerbek a központi hatalom megerősítésével szerették volna megállítani. Ezért az alkotmányvitákban az állami egység jelszavát állították előtérbe, ami egyrészt a tartományoknak a szerb köztársaságba való reintegrálását, másrészt a jugoszláv föderáció újraközpontosítását célozta. Az alkotmány strukturális, az alapelveket revideáló módosítása azonban nem volt lehetséges a többi köztársaság jóváhagyása és a tartományok beleegyezése nélkül. Azok pedig ellenezték a recentralizációt, sőt egyre inkább a decentralizáció szabályozott végigvitelében látták a megoldást. Ez patthelyzethez vezetett, mert a szerb köztársasági kormányzat a tartományi vezetőségeket nem válthatta le, és közvetlenül nem diktálhatott a többi köztársaságnak és a szövetségi testületeknek sem. „Alulról szerveződő” tömegmozgalmakkal kellett tehát a patthelyzetet feloldani, azaz az autonomista tartományi politikusokat lemondásra kényszeríteni, illetve a szövetségi testületek jóváhagyását kicsikarni.

Ezt szolgálta az „antibürokratikus forradalom” (amelynek tünetei csak kezdetben voltak spontának; valójában az egészet a szerb vezetés irányította). Az eufemisztikus elnevezés onnan származik, hogy a tüntetések retorikájában nagy hangsúlyt kapott a bürokráciaellenesség. Való igaz, hogy a lemondott vezetők zöme régi vágású bürokrata volt (akikre a szociális elégedetlenséget is rá lehetett irányítani, szembeállítva velük a gazdaságilag – kezdetben valóban – reformbarát Miloševićet), de nem ezért kellett távozniuk, hanem mert ellenezték Miloševićnek a nacionalizmussal való kokettálását.

A lemondások után, 1989. március 28-án módosították a szerb alkotmányt. Ezzel megvonták a Vajdaságtól és Koszovótól a tényleges autonómiát, de a tartományi státust nem, mert így – valamint a montenegrói puccsal⁵ – elmozdíthatták a szövetségi egyensúlyt: Szerbia de facto négy szavazatra tett szert a nyolctagú államelnökségben.

Az „antibürokratikus forradalom” a maga idején nagyobb tömegeket mozgatót meg, mint Lengyelország kivételével bármely tiltakozó hullám a térségben. A két legnagyobb demonstráción, az 1989. november 19-i

belgrádi és az 1989. június 28-i gazimestáni nagygyűléseken különböző becslések szerint 500-1300 ezren vettek részt. A jellege viszont teljesen eltért a korszak más kelet-közép-európai népi mobilizációitól. A „három részre szabdalt Szerbiát egyesítő” Milošević népszerűségét az egekbe emelve egy autoriter-nacionalista rezsim megerősödéséhez vezetett, s gyógyíthatatlan sebet ejtett a jugoszláv államra, mert az 1974-es köztársaságközi egyensúlyt anélkül borította fel, hogy másoknak is elfogadható és működőképes modellt állított volna a helyébe.

A többpártrendszer kialakulása

■ A nem szerb népek felismerték a miloševići politika államilag nagy-szerb-centralizációs, társadalmi-gazdasági értelemben pedig antimoder-nizációs jellegét, valamint a szövetségi kormányzat gyengeségét (a képtelenségét arra, hogy egy föderális egységet megvédjen egy másik agresszivitásától). Ezek a felismerések – a felgyorsuló kelet-közép-európai változások inspiráló hatásával együtt – az addigi „alkotmányvédő”, azaz a szerb neocentralizmussal szemben inkább csak védekező álláspontokat radikalizálta, rendszerváltó és függetlenségi törekvéssé változtatta.

Ennek során mindegyik föderális egységben többnyire nacionalista pártok jöttek létre, mert a miloševići gőzhengerrel szemben sokan a „haszonlóan erős nemzeti mozgalmakat” preferálták. A legfőbb pártképző politikai törésvonallá a nemzeti-államjogi konfliktus vált. A pártok mindegyike felsorakozott a föderáció vagy a konföderáció mögé, míg a teljes szétválást (néhány törpepártnak, közülük elsőként az 1990 februárjában újjáalakult Horvát Jogpártnak a kivételével) a háború kitöréséig még csak az elsődlegesen kívánt cél megghiúsulásának esetére fogalmazták meg. A szerb pártok a föderáció hívei voltak, a szlovének, albánok, valamint a horvát és a macedón jobboldal konföderációt akart. A horvát és a macedón baloldal, továbbá a muzulmán mainstream hosszabb idő alatt és kompromisszumosabb formában, de végül szintén konföderatív álláspontra helyezkedett.

Elsőként Szlovénia pluralizálódott, ahol Milan Kučan köztársasági pártelnök éppúgy szembeszállt a szerb törekvésekkel, mind a születőfélben levő ellenzék. Az utóbbi már a *Nova revija* c. folyóirat 57. számában (*Adalékok a szlovén nemzeti programhoz*, 1987. január) megfogalmazta, hogy célja az önálló és polgári demokratikus Szlovénia, amelyet csak laza kapcsolat fűzne a délszláv unióhoz. Ezt az álláspontot fokozatosan elfogadta a Kučan-vezetés, és a szlovén alkotmány 1989. szeptember 27-i módosításával a köztársasági törvényeket gyakorlatilag a szövetségiék fölé helyezte. Ilyenformán a szerb neocentralizmus mellett a szlovén konföderalizmus is megrengette az 1974-es rendszert.

Az 1988 novemberétől ismétlődően protestáló albánok 1989 végétől az Ibrahim Rugova vezette Koszovói Demokratikus Szövetség (LDK) köré tömörültek, amely egyfajta függetlenségi egységfrontként funkcionált, magához vonzva a régi establishment sok tagját is. Így 1990. július 2-án a tartományi parlament albán tagjai kikiáltották (a Szerbiától független,

de 1991 nyaráig még a konföderatív Jugoszlávia hetedik tagállamaként elképzelt) „Koszovói Köztársaságot”. Válaszul a szerb köztársasági kormány az autonómia maradékát is felfüggesztette. Az elnyomó politikával Belgrád átmenetileg pacifikálta Koszovót, de végső soron csak azt érte el, hogy az albán törekvéseket teljesen eluralja a szeparatizmus.

A Kučan-vezetés önállósulása, a szlovén politikai színtér pluralizálódása és az albán ellenzéki aktivitás már a többpártrendszer kialakulásának kezdetét jelentette. A pártok egy része a régi egypárt, a JKSZ felbomlásával keletkezett. A JKSZ-t demokratikus baloldali pártszövetséggé alakítani akaró szlovén delegáció, miután minden javaslatukat leszavazták, elhagyta az 1990. január 20–22-i pártkongresszust, s példáját követte a horvát delegáció is. Ezzel az JKSZ szétesett, s regionális szervezetei önálló pártokként működtek tovább. Közülük a szerb és a montenegrói tovább nacionalizálódott, a többi pedig felvette a Demokratikus Változások Pártja (SDP) kiegészítő nevet, és megindult a szociáldemokratizálódás útján. Az inkább a gazdasági-társadalmi reform, semmint a nemzeti-államjogi viták iránt fogékony technokratákat és nyugatos pártértelmiségieket tömörítő szárny Ante Marković szövetségi kormányfő vezetésével a Jugoszláv Reformszövetség szervezésébe fogott (ez lett később a liberális pártok egyik forrása), a JNA-pártszervezet pedig a későbbi szerbiai Jugoszláv Egyesült Baloldal (JUL) magja lett.

A JKSZ-utódok mellett létrejött néhány olyan utódpárt is, amely a régi intézményrendszer más szervezeteiből alakult (népfront, ifjúsági szövetség). Ezekből csak a Szlovén Szocialista Ifjúsági Szövetség (ZSMS) bizonyult fontos tényezőnek: belőle született meg az 1992–2004 közötti domináns párt, Szlovénia Liberális Demokráciája (LDS).

A pluralizálódás másik síkját az ellenzéki politikai szervezetek megjelenése képezte.⁶ Először ez a folyamat is Szlovéniában bontakozott ki, ahol a KSZ-SDP (amelynek élére az államfőjelöltté választott Kučan helyett Cirill Ribičič került) és a ZSMS (elnöke az általunk tárgyalt időszakban Jože Školc) mellett 1988 közepétől tucatnyi párt alakult. Közülük legjelentősebbek a liberális-technokrata Demokrata Szövetség, az agrárius-kereszténydemokrata Néppárt, a Kereszténydemokrata Mozgalom, a Szociáldemokrata Szövetség és a Zöldek voltak, amelyek DEMOS néven (Szlovén Demokratikus Ellenzék, elnöke a szociáldemokrata Jože Pučnik) választási szövetségbe tömörültek.

Horvátország 1989 elejéig csendes köztársaságnak számított. A miloševići politika azonban felébresztette a horvát nacionalizmust is, amelyet főképp a Franjo Tuđman vezette Horvát Demokrata Közösség (HDZ) képviselt. Néhány kisebb párt és az 1971-es „horvát tavasz” újra aktivizálódó egykori reformkommunistáinak összefogásával jött létre a Nemzeti Megegyezés Koalíciója (KNS), amely a HDZ és a posztkommunista KSZ-SDP (elnöke Ivica Račan) közötti centrumként próbált fellépni. Az új politikai szereplők közül még a Szerb Demokrata Pártot kell megemlíteni (SDS – Jovan Rašković), amely igen hamar a horvátországi szerbek militáns szervezetévé vált.

Szerbiában csak 1990 elején vett lendületet a pártosodás, amikor már a Milošević-vezetés sem akarta azt teljesen meggátolni, nehogy nemzetközileg szalonképtelenné tegye Szerbiát. A Szocialista Párttal (SPS – a szerb KSZ és népfront egyesülésével 1990 júliusában alakult utódpart) szemben a Vuk Drašković vezette nacionalista Megújodási Mozgalom (SPO) lett a legnagyobb ellenzéki erő. Jelentőssé vált még az önmagát az SPS és az SPO „européer alternatívájaként” hirdető Demokrata Párt (DS – Dragoljub Mićunović), valamint két kisebbségi szervezet, a már említett Koszovói Demokrata Szövetség (noha bojkottálta a szerbiai politikai életet) és a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK – Ágoston András).

Bosznia és Macedóniában csak 1990 elején indultak meg a párt-szervezések. Megalakult a boszniai Szerb Demokrata Párt (SDS – Radovan Karadžić) és a Horvát Demokrata Közösség (HDZ – Stjepan Kljuić⁷), amelyek persze csak formálisan voltak függetlenek Belgrádtól és Zágrábtól, valamint a muzulmánok Demokratikus Akciópartja (SDA – Alija Izetbegović). Mellettük a KSZ-SDP volt az egyetlen érdemi multietnikus párt. Macedóniában három tömb kialakulásához vezetett a pluralizálódás. A KSZ-SDP (Petar Gosev) volt az utódparti blokk magja, a Demokratikus Nemzeti Egységpárt – Belső-Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO – Ljupcso Georgievski) reprezentálta a macedón jobboldalt, a Demokratikus Prosperitás Pártja (PPD – Nezvati Halili) pedig az albánokat. Montenegróban a KSZ-nek (Momir Bulatović), amely csak a választások után vette fel a Szocialisták Demokratikus Pártja (DPS) nevet, nem akadt komoly vetélytársa.

Az 1990-es választások

■ Jóllehet a többpártrendszer 1989–90-ben mindegyik köztársaságban törvényesítették, közös választójogi törvényt nem sikerült alkotni. Ezért országos választást nem tartottak, köztársasági szinten pedig a régi kormányzatok által (néhol bizonyos pártközi konzultációk után, de lényegében egyoldalúan) meghatározott szabályok szerint voksoltak. Ez általában a kétfordulós többségi rendszert (egy-egy köztársaságokban listás elemekkel) és a közép-erősnek mondható tagköztársasági államfő (elnök vagy kollektív elnökség) közvetlen megválasztását jelentette.

Elsőként Szlovénia választott 1990. április 8-án, 12-én és 22-én.⁸ Az elnök a baloldal jelöltje, Kučan lett, s a pártok közül is a KSZ-DVP szerepelt a legjobban (17%), viszont a DEMOS-koalíció a voksok 55%-ával megszerzett a 240 parlamenti mandátumból 126-ot, így a kereszténydemokrata Lojze Peterle vezetésével kormányt alakíthatott. A horvátországi választásokat 1990. április 22–23-án és május 6–7-én tartották. A többséget, 350 mandátumból 205-öt a HDZ szerezte meg. Tudman lett az elnök, és a kormányt is a HDZ alakíthatta meg Stjepan Mesić vezetésével.

A lassabban pluralizálódó többi köztársaságban csak az év végén választottak. Bosznia és Macedóniában a november 18-i és december 2-i voksolás szinte pontosan kirajzolta az etnikai arányokat: az összesen 240-ból az SDA 86,

az SDS 70, a HDZ 45 mandátumot szerzett, a KSZ-SDP pedig csak 19-et. A köztársasági elnökség elnöke az SDA vezetője, Izetbegović lett, a kormányt pedig Jure Pelivan HDZ-politikus alakította meg a három nemzeti párt nagykoalíciója alapján. Macedóniában (november 11., 25., december 9.) patthelyzet keletkezett, mert a VMRO csak relatív többséget szerzett (37 mandátum a 120-ból), és nem talált magának koalíciós partnert. Végül a parlament egy tekintélyes egykori reformkommunistát, Kiro Gligorovot választotta köztársasági elnökké, s a pártonkívüli Nikola Kljusev alakított szakértői kormányt. Szerbiában december 9-én és 23-án került sor a választásokra (a koszovói albánok bojkottjával). Milošević már az első körben köztársasági elnök lett a voksok 65%-ával, s pártja, az SPS 194 helyet szerzett a 250 fős parlamentben. A szerbiaival egyidejűleg megtartott montenegrói választásokon a KSZ elsőpró parlamenti többséget (83 hely a 125-ből), a vezetője, Bulatović pedig elnöki mandátumot szerzett.

A választások keretet adtak a nemzeti érdekek legitim kifejezésének, de fokozták is a nacionalizmusokat. Etnikailag sokszínű országokban gyakran jellemző, hogy a pártok előszeretettel alkalmaznak nemzeti retorikát a vokszerzésre. Emellett a jugoszláv köztársaságokban 1990-ben bevezetett választójogi és kormányzati megoldásoknak további nacionalizáló hatásuk volt. A köztársasági vezetők arra törekedtek, hogy országos választásokat ne tartsanak – vagy legfeljebb a kész helyzetet teremtő regionális választások után kerüljön sor azokra –, mert a szövetségi hatalom megújítása nélkül maguknak tarthatták fenn a demokratikus legitimitás monopóliumát, továbbá periferizálhatták az országos szervezkedéssel próbálkozó multietnikus szervezeteket, pl. a Reformszövetséget. Emellett általában többségi jellegű választási rendszert alkalmaztak, amely felülpreferálta a győztest. Így tovább nőtt a politikai polarizáció, mert relatív győzelemmel (sem a HDZ, sem az SPS nem kapta meg a voksok abszolút többségét) is túlhatalomhoz lehetett jutni. A szavazatarányok és a hatalmi erőviszonyok aszimmetriáját tovább fokozták a félelnöki jellegű kormányformák.⁹ Ezek a mechanizmusok leértékelték az ellenzékét, és növelték a konfliktuspotenciált egy a kompromisszumokra amúgy is kevésbé kész politikai kultúrájú országban.

A kettős hatalom időszaka

■ A választások kettős hatalmat teremtettek: négy köztársaságban volt kormányváltás, de kettőben és szövetségi szinten nem. Ez még akkor sem tett volna lehetővé szisztematikus reformpolitikát, ha nem léteztek volna az „előbb eldöntendő” államjogi kérdések. Ugyanis a rendszerváltás hívei (a nemzetállam-orientációjú új kormányzatok és a föderális Marković-kormány) sem azonosan gondolkodtak, a boszniai kormányzatot megbénították a nacionalista pártok ellentétei, Miloševićet csak a nemzetközi szalonképesség minimumát biztosító közjogi külsőségek érdekelték (formális többpártrendszer), a JNA konzervatív vezetése pedig még abban is ellenforradalmat látott. Emellett az új kormányzatok a há-

borúig tartó rövid időszakban (ami Szlovéniában is csak 13 hónapig tartott) a politikai kérdésekre koncentráltak. Igyekeztek minél több föderális kompetenciát magukhoz vonni, külpolitikai szövetségest keresni, a saját államjogi koncepciójukat elfogadtatni, s eközben alig maradt kapacitásuk a rendszerváltás más kérdéseire. Sőt ebben a tekintetben egyes kezdeti lépéseik inkább ellenirányúak voltak: bizonyos fokig – hogy ellenőrzésük alá vonhassák a privatizációt, később pedig a hadigazdálkodási kényszerek miatt – re-etatizálták a gazdaságot.

Az ország jövőjére vonatkozóan a választások után több tárgyalást tartottak, amelyek közül a legfontosabb a hat köztársasági elnök 1991. március–júniusi hatfordulós konferencia-sorozata volt. Álláspontját mindegyik fél igyekezett népszavazásokkal legitimálni. 1990 decembere és 1992 márciusa között kilenc népszavazást tartottak: Szerbia kivételével – ahol nem volt szecessziós törekvés – mindegyik köztársaságban, továbbá a horvátországi és a boszniai szerbek, valamint a koszovói és a macedóniai albánok saját referendumaival. A montenegrói kivételével ezek mindegyike a függetlenségi opció győzelmét hozta (a párhuzamos szerb referendumok esetében ez alatt a „Jugoszláviában maradás”, azaz a Horvátországtól és Boszniától való elszakadás joga értendő, a macedóniai albánok esetében pedig – legalább autonóm köztársaságként – Illirida lét-rehozása).

Szlovénia és Horvátország fejlettebb, gazdaságilag nettó befizető, s a centralista periódusokról rossz emlékeket őrző köztársaságként attól tartott, hogy „Jugoszláviába zártan” lemaradhat a modernizációs és az eurointegrációs folyamatokban. Ezért saját szuverén államot akartak, de uniós formaként, konföderációs keretként megtartva Jugoszláviát is. Erre Szlovéniát a piacmegtartás szempontjai és a külpolitikai bizonytalanságok ösztönözték, Horvátországot pedig ezeken kívül még a vegyes lakosságú horvátországi és boszniai területek gordiuszi csomója. A két köztársaság 1990. október 6-án be is nyújtotta a közös konföderációs javaslatát (gazdasági közösség, nyitott határok, védelmi és külügyi kooperáció, illetve ezeket szolgáló közös intézményrendszer).

A konföderálódás ellentétes volt a földrajzilag szétszórta (a nyolc föderális egységből hatban nagy számban élő) szerbek egységtörekvéseivel, akik szemében Jugoszlávia legfőbb értelme az volt, hogy biztosíthatta a szerb nemzet állami egységét. Ezért Szerbia ragaszkodott a föderatív állami integritáshoz, és csak etnikai elvű határmódosítások esetén lett volna hajlandó elfogadni a konföderálást (sőt ez esetben a köztársaságok teljes elszakadási jogát is). Ha nem is azonos okokból, de a Marković-kormány és a JNA szintén az integritás híve volt.

A két platform összeegyeztetésére tett kísérletet az aszimmetrikus államszövetség bosnyák–macedón koncepciója 1991 tavaszán. A muzulmánok és a macedónok érdekeltebbek voltak Jugoszlávia fenntartásában, mint a két északi köztársaság. Érzékelték az önálló Boszniára és Macedóniára leselkedő veszélyeket, gazdaságilag támogatásra szorultak, Izetbegović számára pedig további készletet jelentettek a szandzsáki muzulmánok érdekei. Ugyanakkor a nagyszerb uralomtól félve a bosnyá-

kok és a macedónok is nagyobb önállóságra törekedtek, illetve szerették volna, hogy legalább laza formában az északiak is bennmaradjanak az unióban. Ezért az Izetbegović–Gligorov-koncepció háromszintű struktúrát javasolt: az állam magjaként egy szoros szerb–montenegrói föderációt, amelyhez az államügyek bizonyos körének az egyesítésével csatlakozott volna Bosznia és Macedónia, majd Szlovénia és Horvátország lazább formában társult volna ehhez a négyes közösséghez.

A szerb vezetés mindkét javaslatot elvetette, részben mert hiányzott belőlük a horvátországi és a boszniai szerb autonómia lehetősége (e tekintetben nem menti a horvát és a bosnyák nacionalizmust, hogy Belgrád előzőleg mit tett a szerbiai autonómiákkal!), részben mert bízott a saját erőfőlényében. Önmagában véve a szerbek egységtörekvése éppúgy legitim volt, mint mások céljai. Milošević azonban a hadsereg és a külföld álláspontjának ismeretében (1991 júniusáig a szlovén és horvát szecesszió későbbi nagyhatalmi mentora, az NSZK sem támogatta Jugoszlávia felszámolását) nem kompromisszumot keresett (amelyet akár az Izetbegović–Gligorov-javaslat alapján is meg lehetett volna találni), hanem diktálni akart, az országot „Szerboszláviává” változtatni, s tudatosan zsákutcába terelte a tárgyalásokat.

1991 után

■ A JSZSZK területén 1991–92-ben öt állam jött létre, ma pedig hét osztozik rajta. Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én, Macedónia (2019. február 12. óta Észak-Macedónia) szeptember 8-án, Bosznia-Hercegovina 1992. március 1-én deklarálta a függetlenségét, Szerbia és Montenegró pedig április 27-én kikiáltotta a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. Azonban a JSZK sem maradt tartós képződmény. Alig tízmilliós és nagyszerb szellemű államként esélye sem volt arra, hogy a csaknem kétmillió albánságot integrálja (amit egy nagyobb multinacionális föderációként a titói JSZSZK legalább megpróbálhatott), s az elvesztett háborúk után feléledt a montenegrói szecesszionizmus is. Így a JSZK előbb átalakult egy laza társulássá (Szerbia és Montenegró Államközössége, 2003. február 4.), majd a montenegrói függetlenség deklarálásakor megszűnt (2006. június 3.). Az 1999-es háborút lezáró ENSZ BT-határozat által elvben a JSZK részeként elismert, de facto azonban nemzetközi igazgatás alá helyezett Koszovó pedig 2008. február 17-én kiáltotta ki a függetlenségét.

A háborús években számos illegitim államot is proklamáltak, amelyek közül néhány csak deklaráció maradt (a szerb Dubrovnik-i Köztársaság, 1991 és a macedóniai albán Illirida, 1992), több azonban hosszabb-rövidebb ideig fennállt. A Krajinai Szerb Köztársaság (1991–95) a horvátországi szerbek szakadár állama volt, a Hercegboszniai Horvát Köztársaság (1993–94) a bosznia-hercegovinai horvátoké, a Koszovói Köztársaság (1990–98) az albánok párhuzamos szervezetrendszereként funkcionált a tartomány közvetlen belgrádi kormányzásának idején, míg az 1995-ben köztársasággá nyilvánított Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (1993–95) a sarajevói kormányzattal szemben álló egyik bosnyák frakció kreál-

mánya volt. Az 1992-ben kikiáltott Szerb Köztársaság (Republika Srpska) pedig ma is létezik Bosznia-Hercegovina egyik autonóm entitásaként.

A rendszerváltás tekintetében a posztjugoszláv államok Szlovénia kivételével hasonló utat jártak be. Nemzeti homogenitásának és a háborúból való gyors kiugrásának következtében Szlovénia követni tudta a vi-segrádi országok rendszerváltó modelljét. Rövid idő alatt működő plura-lista politikai rendszert, polgári jogrendet és piacgazdaságot hozott létre, s ezzel megteremtette a feltételeit annak, hogy 2004-ben EU- és NATO-tagga válhasson.

A többi utódállam esetében sem beszélhetünk „elmaradt/elszabotált rendszerváltásról” – úgy, ahogyan azt az 1990-es évek elejének a rendszerváltástól gyors nyugatosodást remélő légkörében sokan tették. Igaz, a westernizációs álmokkal köszönőviszonyban sem álló, de az előzőhöz képest új rezsimek jöttek létre: multinacionális föderáció helyett etnokratikus nemzetállamok, egypárti szocializmus helyett ún. hegemon pártrendszerre (amelyben megengedett más pártok létezése, de tényleges pártközi verseny a hatalomért nem lehetséges) és félelnöki kormányzásra épülő formáldemokráciák, államvezérelt és a privatizációt a saját klientúrára szűkítő (hadi)gazdasági rendszerek. Ezek az állapotok jól értelmezhetők azokkal a „hibrid rezsimek”-konceptiókkal, amelyekkel a politikatudomány újabban – a demokratizálás huntingtoni „harmadik hullámát” követően világszerte, így Európa keleti felén is megfigyelhető részleges visszarendeződésekre reflektálva – leírja a demokrácia és a diktatúra közötti szürke zónába eső rendszereket.¹⁰ Ezt a hibriditást a legmarkánsabban Milošević Szerbiája testesítette meg, de (ahogy említettük: Szlovénia kivételével) mindegyik utódállamra, így a Tuđman-korszak Horvátországra is jellemző volt.

2000 trendfordulót jelentett a térségben. Szerbiában, Horvátországban és Boszniában a 2000-es választásokon fordult elő először, hogy az 1990-es győztesek elvesztették a hatalmat. Az új kormányzatok mindegyike Nyugat-orientált (és Nyugat-függő) lett, célul tűzte ki a polgári átalakulást és az euroatlanti integrációt, s ezért viszonylag sokat is tett. Azóta a JSZSZK mindegyik utódállama átment a gazdasági rekapitalizáció és a politikai demokratizáció azon minimumán, hogy belesimulhasson a posztoszocialista Kelet-Közép-Európába. Igaz, az átalakulásuk ma sem befejezett: ha az 1990-es évekhez képest más módon és mértékben, de a hibrid jegyek továbbra is – sőt jobban, mint a 2000-es évek elején – jellemzik őket. Szintén igaz, hogy ma is küszködnek a háborúkra visszavezethető problémákkal: ilyen a szerb–koszovói viszony rendezetlensége, a boszniai központi hatalom gyengesége és az euroatlanti integráltságukban megmutatkozó fáziskésés. Főleg ez utóbbi miatt ma is helytálló a Nyugat-Balkán szubregionális elkülönítése. De ettől a fáziskéséstől eltekintve a globalizált világban elfoglalt félperiferikus helyzetük, az előttük álló kihívások, politikai és gazdasági-társadalmi berendezkedésük jellege és dinamikája lényegében ugyanazt a képet mutatja, mint általában Kelet-Közép-Európában.¹¹

■ JEGYZETEK

1. A JSZSZK hat köztársaságból (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Szlovénia) és két Szerbiához tartozó, de tőle csaknem független tartományból állt (Koszovó, Vajdaság). Az 1981-es census szerint a 22,4 milliós népesség százalékos megoszlása a következő volt: szerb 36,3; horvát 19,8; muzulmán (1993 óta hivatalosan: bosnyák) 8,9; szlovén 7,8; albán 7,7; macedón 6; „jugoszláv” 5,4; montenegrói 2,6; magyar 1,9; egyéb 3,6. A nemzeti és kulturális tarkaság nagy gazdasági különbségekkel párosult: az 1988-as GDP/fő adatok szerint Szlovénia a jugoszláv átlag 203%-án állt, a másik véglet, Koszovó pedig csak 27%-án (Marie-Janine Calic: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2010. 401, 404. Az 1991–99-es háborúkról lásd Juhász József – Magyar István – Tálás Péter – Valki László: *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Osiris Kiadó, Bp., 2000; Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Bp., 2003 (a továbbiakban Juhász et al: *Kinek a békéje?*), valamint rövid összefoglalásként Calic: i.m. 308–327.
2. Az új vállalati törvény elfogadása (1988), a Marković-kormány – kezdetben az infláció megfékezésével és a dinár konvertibilitásával sikereket produkáló – gazdasági stabilizációs csomagja (1990) és a társulási szerződés felajánlása az Európai Közösség részéről (szintén 1990) még Jugoszlávia idején megtörtént. De az egyre zavarosabb belpolitikai viszonyok közepette a kezdeti reformok kifulladások, az EK pedig 1990 decemberében már csak a visegrádi államokkal kezdte meg a társulási tárgyalásokat.
3. Terjedelmi korlátok miatt ezúttal a felbomlásnak csak a rendszerváltással közvetlenül összefüggő belpolitikai okaira térünk ki. A tágabb történelmi és nemzetközi kontextusok összefoglalását lásd Juhász et al: *Kinek a békéje?*, 9–34. Szintén itt jegyeznénk meg, hogy a felbomlásért és a háborúért nem lehet kizárólag a miloševići politikát felelőssé tenni. A szuverenista szlovén és horvát álláspont mindenképp kialakult volna, s az első háborút, a JNA 1991. júniusi önhatalmú szlovéniai beavatkozását Milošević ellenezte. A szerb vezető felelőssége főképp abban áll, hogy az 1987 tavaszától követett agresszív politikájával felidézte a nagyszerb uralom visszaállításának veszélyét, s ezzel elriasztotta a háború kitöréséig (még ha a konföderációig decentralizált formában is, de) Jugoszláviát elfogadó többi köztársaságot.
4. A JSZSZK egypártrendszerű állam volt, csakúgy mint – az összes szocialista ország. Azonban a hatalmi devolúció a Jugoszláv Kommunista Szövetségére is kiterjedt. Ezért az 1980-as évek végére kialakult egy regionális alapon strukturálódó „kvázi-sokpártrendszer”: a JKSZ akkor már nem volt több kilenc tagszervezet (hat köztársasági és két tartományi KSZ, valamint a Jugoszláv Néphadsereg [JNA] pártszervezete) egyre nehezkesebben működő koalíciójánál.
5. 1989 januárjában Milošević Montenegróban is a saját embereit juttatta hatalomra. Az egész „antibürokrata” kampányról lásd Nebojša Vladislavljević: *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.
6. Céljairól és ideológiai színeképükről lásd *Programi novih političkih saveza i pokreta*. Borbaneléket, 1989. június 8; *Tagolódó politikai szintér*. Létünk 1990. 2–3. sz. (31 új szervezet dokumentumai – különszám); *Választási melléklet*. Magyar Szó 1990. december 6.
7. Az 1990. augusztus 18-i alapító ülés Davor Perinovićot választotta elnökké, de őt már szeptember 7-én felváltotta Kljuič.
8. Az 1990-es köztársasági választási eredményeket részletesebben lásd Juhász József: *A többpártrendszer kialakulása Jugoszláviában*. In: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában, 1989–1992*. Kossuth Kiadó, Bp., 1993. 446–466. Szlovéniában és Horvátországban még a régi háromkamrás parlamenti struktúra szerint választottak, de a jobb összehasonlíthatóság érdekében az összesített mandátumszámot adjuk meg.
9. Ráadásul a tagköztársasági elnökök többsége megtartotta pártelnöki posztját (Milošević, Tudman, Izetbegović, Bulatović), ezért kettős szerepben gyakorolhatta a hatalmat: államfőként és a (legnagyobb vagy egyedüli) kormánypárt vezéréként.
10. A hibrid rezsim egyik legnagyobb hatású elemzése Steven Levitsky és Lucan A. Way nevéhez fűződik: *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
11. A jugoszláv utódállamokról szóló kurrens összefoglalóként lásd a következő kötetek megfelelő országtanulmányait: Sabrina P. Ramet – Christine M. Hassenstab (eds.): *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019²); Köller Boglárka – Ördög Tibor (szerk.): *Délkelet-Európa politikai rendszerei 1990–2017*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp., 2019 – https://www.academia.edu/39845922/D%C3%A9lkelet-Eur%C3%B3pa_politikai_rendszerei_1990-2017_, utolsó elérés 2019. augusztus 22.).